

את מנהג רבותיו לכל האזור במחצית הראשונה של המאה החמש עשרה, המשיך כנראה לציין את קדושי תתנ"ז. הוא כתב: 'שבת שלפני שבועות משכימין וממהרין פסוקי דזמרה כדי להזכיר הרוגי ושרופי קהילות שו"ם'.²⁵

ברם במשך הזמן ציינו ספרי המנהגים את התפילות לפני חג השבועות ולפני תשעה באב בצורה סתמית. דוגמה קלסית היא ספר המנהגים דבי מהרי"ל, שחיבר ר' שמואל מאולמא בשנת ר"ט (1449), ואשר דגל במסורת האשכנזית המערבית: 'שבת שלפני שבועות שבת הסמוך לפני שבועות... ובאותה שבת מזכירים כל הקהילות הנהרגים בגזירת על קידוש ואומ' אב הרחמים'. המחבר מוסיף שאם אין שבת בין ראש חודש סיוון לחג, מזכירים את הקהילות בשבת שמברכים את חודש סיוון אף על פי שאין עושין כן בשאר שבתות'.²⁶

דוגמה נוספת היא ספר המנהגים לק"ק פרנקפורט שעל נהר מיין שנכתב בשנת של"ז (1577) עבור קהילת פרידברג. המחבר, ר' משה בר' אברהם, יליד וורמייזא ותושב פרנקפורט, ציין שחיבורו הוא העתק מלוח קיר ('וואנד-טאויל' [Wandtafel]) שהיה תלוי כנראה בבית הכנסת בפרנקפורט. לחודש סיוון ציין: 'שבת שלפני שבועות... מזכירין נשמות כל הקהילות והמדינות... ואומרים אב הרחמים; יהללו בניגון אב הרחמים'.²⁷ המקור, שהוא מן המוקדמים המתארים את מנהגי פרנקפורט, חשוב מכמה בחינות: (א) הוא אינו מציין את גזרות תתנ"ז אלא את כל הקהילות והמדינות. (ב) הוא נכתב בידי תושב קהילת פרידברג 'לבני קהילתו', לאמור מנהגי פרנקפורט נתקבלו בידי קהילות האזור ואולי אפילו באזורים רחוקים. ואין פלא בדבר, שהרי קהילת פרנקפורט הייתה אחת הקהילות המרכזיות באשכנז במאות השש עשרה והשבע עשרה.²⁸ (ג) הוא מעיד כי הלחינו כבר מנגינה מיוחדת לתפילת 'אב הרחמים', ושהייתה ידועה ורווחת בקרב שליחי הציבור של האזור.

אחד מספרי המנהגים הפופולריים בקהילות אשכנז בכל אירופה הוא חיבורו של ר' שמעון גינצבורג – ספר המנהגים ביידיש-דויטש שנדפס לראשונה במנטובה בשנת ש"ן (1590) ובוונציה באותה שנה. עדות לפופולריות הרבה שלה זכה הספר היא ארבעים ושתיים המהדורות שלו, שנדפסו כמעט בכל רחבי אירופה, מאמסטרדם במערב ועד ורשה במזרח. מראשית הדפסתו עד שנת תרנ"ב – במשך למעלה משלוש מאות שנה – נדפס הספר כמעט בכל מקום בגרמניה שהיה בו בית דפוס יהודי. בסוף חודש אייר צוינו שם הגזרות לפרטי פרטים. וכך נאמר בקטע המקורי:

25 מנהגי הרב זלמן יענט בתוך: ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהדורת ש' שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' קעט.

26 כ"י בית דין לונדון 28, סי' לט. על החיבור הזה ראה מאמרי 'ספר המנהגים דבי מהרי"ל', עלי ספר, יד (תשמ"ז), עמ' 59-88.

27 ש"מ לוונטהל, 'מנהגים דק"ק ורנקפורט – מכת"י, המעין, לה [ד] (תשנ"ה), עמ' 1-2; שם, לו [א] (תשנ"ז), עמ' 27, 29.

28 ראה ספרי: גחלתן של חכמים: פרקים בתולדות הרבנות בגרמניה במאות השש עשרה והשבע עשרה (בדפוס).

צו וורמש פאסט מן דרייא אונ' צוואנציג טג אין אייר (גזירת תתנו) אונ' מן זאגט סליחות זאגט (אלה אשכרה) צו חטא[י]נו אונ' היבט אויז אונ' לייאט ויחל. צו מנחה היבט מן ווידר אויז אונ' איז מזכיר דיא זעלביגן הרוגים דיא על קידוש השם אום קומן זיין אויף דען זעלביגן טאג אונ' דען שבת דער נאך מאכט מן שווארץ שבת. דען ראש חדש סיון איז ווידר גזירת תתנו דיא צוועלף פרנסים דיא דא זיין אין דאז הגמון הויף גבלובן זיין אך אום קומן אם ראש חדש סיון אונ' אנדרי מיט אינן... אונ' איז מזכיר נשמות הרוגי ושרופי קהילות אשכנז דער נאך אב הרחמים.

אבר אין אנדרי קהילות אין אשכנז מאכט מן ערשט שווארץ שבת דער נעהטש שבת פר שבועות. אום די זעלביג צייט זיין גזירות אין גאנז אשכנז גוועזן. אין וועלש לאנד אין עטליכ קהילות איז ניט לאנג דאז מן האט אן גהובן דען סדר דז זיא אב הרחמים זאגן וויא דער סדר פון ווירמש איז דען שבת פון ראש חדש סיון זאגן איין טעם די ווייל מן ניט תחנה זאגט אין די זעלביג טעג זוא זאל מן ניט דען שבת מזכיר נשמות זיין אונ' אב הרחמים זאגן (אים מימר בוך צו ק"ק פאדובה בשם מהר"ם מינץ דאז מן ניט זאל מזכיר נשמות זיין שבת הסמוך לשבועות) יען כי בימי הגבלה הוא.

[תרגום: בוורמס צמים בכ"ג באייר (גזרת תתנו) ואומרים סליחות ואומרים 'אלה אזכרה' לחטאנו. מוציאים ספר תורה וקוראים ויחל. למנחה שוב מוציאים ספר תורה ומזכירים אותם ההרוגים שנהרגו על קידוש השם באותו היום. את השבת שלאחריו עושים שבת שחורה. כי בראש חודש סיון הוא שוב גזרת תתנו שבו נהרגו שנים עשר הפרנסים שנשארו בחצרו של ההגמון אבל נהרגו בראש חודש סיון עם אחרים אתם... ומזכירין נשמות ההרוגים והשרופים של קהילות אשכנז ואחר כך אב הרחמים.

אבל בקהילות אחרות באשכנז עושים את השבת השחורה בשבת הסמוכה לשבועות. באותו הזמן היו גזרות בכל אשכנז.

בכמה קהילות באיטליה התחילו לאחרונה לקבל את הסדר לומר אב הרחמים כסדר של וורמס בשבת לפני ראש חודש סיון. אומרים הטעם כי אין אומרים תחינה בימים אלה [אחרי ראש חודש]. אי לכך אין להזכיר נשמות ואין לומר אב הרחמים (בספר הזיכרון של פדובה נזכר בשם מהר"ם מינץ שלא להזכיר נשמות בשבת הסמוכה לשבועות) יען כי ימי ההגבלה הם].²⁹

29 ר' שמעון הלוי גינצבורג, מנהגים, ונציה ש"ן. ספר מנהגים אחר בידיש אשר נכתב כנראה בתקופה שבה כתב גינצבורג את ספרו ראה בכ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק Mic. 9630 (המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ס' 50508). ניתן לשער שהחיבור בכתב יד זה, שהוא דומה במידה ניכרת לחיבורו של ר"ש גינצבורג, שימש יסוד לספרו. בספר מנהגים זה נזכר כי בשם מהר"ם מינץ נאמר (בספר הזיכרון בפדובה) שאין לעשות את השבת השחורה אחרי ראש חודש סיון. דומה כי במקרה זה רצו לתלות את המנהג באילן גדול ובהשפעת אחיו של מהר"ם מינץ שהתיישב בפדובה. עיין: שו"ת מהר"ם מינץ, מהדורת י"ש דומב, ירושלים תשנ"א, עמ' 16.

שתי עובדות בולטות בקטע שלפנינו. ראשית, הכינוי לשבת שבה ערכו את התפילות המיוחדות לקרבנות הגזרות הוא שבת שחורה. שנית, קיימת התייחסות מיוחדת לקהילת וורמייזא ולקהילות אשכנז באיטליה. התיאור המפורט של תענית תתנ"ז בוורמייזא, כפי שכבר ציינו לעיל, אכן מוצא את מקורו בספר המנהגים ביידיש. המנהג לקיים את התפילות המיוחדות בכמה קהילות אשכנז באיטליה בשבת **שלפני ראש חודש סיוון**, כמנהג וורמייזא, ולא דווקא לפני חג השבועות, מתנגש עם קביעתו של ר' זלמן יענט, הרב מאזור הריינוס שהשתקע בטררוויזו, ומעיד על ערעור השפעתו על הקהילות באזור.³⁰ יתר קהילות אשכנז התייחדו עם קרבנות הגזרות דווקא בשבת שלפני חג השבועות, שבת שעשויה לחול גם אחרי ראש חודש סיוון, כפי שצינו ספרי המנהגים שהבאנו לעיל.

מובן מאליו שגזרות תתנ"ז הופיעו במערכת הקינות הנאמרות בתשעה באב. ישנן ארבע קינות המיועדות לגזרות שמצאו את מקומן בסדר הקינות כמנהג אשכנז ופולין שההדיר ד' גולדשמידט על פי מיטב כתבי היד שהיה בהם לתקן את נוסח הדפוסים. רק אחת נזכרה בספרי המנהגים הקלסיים שהבאנו מהם לעיל. בספר מהרי"ל נאמר: 'משמשים ש"צ [הכוונה לקינות של הקליר] אז התחיל המופלא שבציבור וכן נהג מהר"י סגל הקינה "אמרתי שעו" ומרבים כל העם בקינות'.³¹ לאמור: הקינה המתארת את הריגת בניה של מרת רחל על פי המסופר בכתובת של ר' שלמה היא המובילה אחר גמר הקינות של הקליר ונאמרה על ידי המופלא שבציבור – המהרי"ל בעצמו. גם בספר המנהגים לשמעון גינצבורג נאמר שהחשוב פותח בקינה 'אמרתי שעו', וכן נמצא בהרבה ספרי קינות שנדפסו במשך הדורות.³² נדגים שניים, אחד קדום ואחד מאוחר. היא נדפסה בספר 'קינות וציונים' (ונציה שני"ט), וכן צוינה בספר המוקדש לסדר התפילות בק"ק פרנקפורט שעל נהר מיין במאה התשע עשרה.³³ ברם ספר המנהגים דבי מהרי"ל מאולמא אינו מציין את הקינה וכותב: 'ואח"כ יחידים אומרים קינות, אחד המרבה וא' הממעט'.³⁴ גם ר' יוזפא, שמש וורמייזא, מציין: 'ואח"כ מתחיל החשוב שבקהל ואומר קינה ומנהג שהרב התופס ישיבה הוא המתחיל ואח"כ רבני' וזקני'. הוא איננו מזהה את הקינה בשמה, כי אם 'ואומר קינה' מבלי לפרט, אף על פי שהוא מפרט כל קינה וקינה של הקליר בשמה ובמנגינתה.³⁵ כללם של דברים, אחרי גמר קינות הקליר, המתרכזות בחורבן הבית, שהוא עניינא

30 בקולופון של כתב היד של ספר מנהגי ר' זלמן יענט נאמר: 'סליק המנהגים וסדר הסליחות מכל השנה שסידר האשל הגדול מה"ר זלמן וינט זצ"ל וכן נוהגין בקהילות טערוז, ובמעשטרי וגם בכל לומבארדיאה'. ראה הערות ש' שפיצר במהדורתו לספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא (לעיל, הערה 25), עמ' 12 הערה 13.

31 ספר מהרי"ל (לעיל, הערה 3), עמ' רנה.

32 מנהגים (לעיל, הערה 29), דף כד ע"א.

33 קינות וציונים, ונציה שני"ט, דף כ ע"א; ש"ז גייגר, דברי קהלת, פרנקפורט ע"נ מיין תרכ"ב, עמ' 94.

34 ספר המנהגים דבי מהרי"ל (לעיל, הערה 26), סי' נט.

35 ספר המנהגים בק"ק וורמייזא (לעיל, הערה 2), סי' קבב.

דיומא, ואשר אי לכך נאמרו על ידי החזן, פתחו את החלק השני של אמירת הקינות בכמה קהילות במערב אירופה ובמזרח בקינת ר' קלונימוס בר' יהודה 'אמרתי שעו', המיועדת לגזרות תתנ"ו, והיא נאמרה בידי רב הקהילה או אחד מחשובי הקהל. אזכור תתנ"ו ביום חורבן הבית בנוי על יסוד דברי הפייטן: 'כִּי שְׁקוּלָה הָרִיגְתָּם לְהַתְאַבֵּל וּלְהַתְעַפָּרָה / כְּשֶׁרַפַּת בֵּית אֱלֹהֵינוּ הָאוֹלָם וְהַבִּירָה'.³⁶

מלבד תפילות ההשכבה, הזיכרון והקינות הוסיפו קהילות אשכנז גם פיוטים מיוחדים המזכירים את הגזרות, אם במפורש אם בעקיפין. נוספו זולתות מיוחדות לברכת הגאולה אחרי קריאת שמע של שחרית, אחרי הקטע המסתיים במילים 'אין אלוהים זולתך', ופיוט אהבה, שהשתלב בברכת 'אהבה רבה' לפנייה. הזולתות נאמרו בכל חודש אייר עד החג, והאהבה 'אותך כל היום קוינו', שחברה בידי ר' אפרים בר' יצחק מרגנשבורג, נאמרה בשבת שלפני חג השבועות וגם בשבת חזון שלפני תשעה באב.³⁷

הזולתות נזכרו לראשונה במנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג, ומשם עברו אל רוב ספרי המנהגים המערביים, כגון ספר המנהגים לר' יצחק מדורא, ר' אברהם קלויזנר (בהגהות הגיליון), המהרי"ל ור' זלמן יענט. הם נזכרו גם במנהגים דבי מהרי"ל מאולמא וכן במנהגי פרנקפורט שעל נהר מיין במאה השש עשרה.³⁸

בדיקת כתבי יד של סידורי תפילות החל מן המאה הארבע עשרה מצביעה על שתי סדרות של פיוטים לחודש אייר ולשבוע הראשון של חודש סיוון, לקראת חג השבועות. בקבוצה של סידורים שנכתבו במערב אירופה נמצא סדרת זולתות כמעט אחידה. כולם מסיימים את הסדרה באהבה 'אותך כל היום קוינו' ובזולת 'אלוהים באווננו שמענו'.³⁹ סדרה זו נשמרה כנראה בקפדנות בידי קהילות אשכנז, וכך היא

36 דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א. 5971.

37 סדרת הפיוטים שנתקבלה בערי חבל הריינום כוללת פיוטים פרי עטם של ר' משולם בר' קלונימוס, ר' בנימין בר' זרח ור' ברוך בר' שמואל ממגנצא. חלק ניכר של הזולתות שציין ר' אייזיק טירנא (ראה להלן) הן של ר' אפרים בר' יצחק מרגנשבורג. על פיוטיו של ר' ברוך ממגנצא ראה: א"מ הברמן, 'פיוטי רבינו ברוך ב"ר שמואל ממגנצא', ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ו (תש"ו). על הזולתות בכלל ועל אלה שנזכרו בין פסח לעצרת בפרט ראה: ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 683, הערה 27; עמ' 695, הערה 33. ראה גם: הנ"ל, 'עיתורי פיוט לתפילת "מגן אבות"', תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 89-105, ובמיוחד עמ' 101, מס' י. נראה שהוסיפו להזכיר את קדושי תתנ"ו בליל שבת לפני שבועות כתוספת לברכת מעין שבע. ראה גם: צ' כהן, בין פסח לשבועות, בני-ברק תשמ"ה, עמ' צו, הערה ז.

38 ספר המנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו-יורק תפרח"י, עמ' 29; הנ"ל, 'מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא' (לעיל, הערה 14), עמ' 148; ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר (לעיל, הערה 4), עמ' קכב, סי' י; ספר מהרי"ל (לעיל, הערה 3), עמ' קנג-קנד; מנהגי הרב זלמן יענט (לעיל, הערה 25), עמ' קעט; מנהגים דבי מהרי"ל (לעיל, הערה 26), סי' לט; לוונטהל (לעיל, הערה 27), עמ' 2.

39 ראה: סידור כ"י אוקספורד-בודלי 1105 (המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, ס' 17711), דף 216 ב ואילך (כתב יד זה נכתב סמוך לשנת פ"ז [1327]); סידור כ"י היברו יוניון קולג', סינסינטי 436 (ס' 18797) דף 202 ב ואילך (כתב יד זה נכתב בשנת קצ"ה [1435]); סידור כ"י אוניברסיטת לונד, (ס' 18797) דף 202 ב ואילך (כתב יד זה נכתב בשנת קצ"ה [1435]); סידור כ"י אוניברסיטת לונד,

מופיעה במהדורת זליגמן בער לסדר 'עבודת ישראל' לפי נוסח אשכנז.⁴⁰ סדרה אחרת כוללת לבד מן האהבה והזולתות גם יוצרות וגאולה. סדרה זו נשמרה בידי מהדירי סידורים למזרח אירופה והיא נמצאת במהדורה המקבילה של בער לסדר 'עבודת ישראל' לפי מנהג פולין.⁴¹ הזולתות בסדרה זו שונים לגמרי מאלה שבסדרה שנשמרה בקהילות המערב. ניתן לשער שהסדרה התקבלה בקהילת מגדבורג, שאימצה מקצת ממנהגי ר' חיים פלטיאל. ר' אייזיק טירנא תיאר את הסדרה ה'מזרחית' בספר המנהגים שלו, והיא נעשתה אבן יסוד לתפילה שבין פסח לשבועות במזרח אירופה.⁴² ר' מרדכי יפה, בעל ה'לבושים', ששימש אב בית דין של פראג בראשית המאה השבע עשרה, ציין: 'ובכל השבתות שבין פסח לעצרת אומרים יוצרות המדברים מעניין הגאולה וכמאוננים בזמן הזה אחר זכרון גאולת מצרי' על הגלות ועל הצרות שיש לנו עכשיו בין האומות שיגאלנו מהרה ומזכירין כל הגזירות שהיו באלו המדינות ובמדינות אשכנז מפני שבעווננו כולם או רובם היו בזמן הזה...'⁴³

נדגיש כי מקצת מן הזולתות, הן במערב אירופה הן במזרח, מזכירים את גזרות תתנ"ז במפורש. הדבר בולט ביותר בזולת 'אלוהים באזנינו שמענו', פרי עטו של הראב"ן (ר' אליעזר בר' נתן) בן המאה השתים עשרה ממגנצא, זולת שנאמר בשבת לפני החג בקהילות הריינוס ובקהילות שאימצו את מנהגיהן:

שוודיה (קודקס טורנברג) 42 (ס' 34100), בלי מספור דפים (כתב היד נכתב בשנת קט"ז [1457]); סידור כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק 4182 (ס' 25084), בלי מספור דפים (ברומר טוען שכתב יד זה קדום, ושנכתב בידי ר' משה בר' יהודה, אבי זקנו של ר' אלעזר רוקח, אך קשה לקבל את דעתו, כי יש בכתב היד הוראות לאמירת תפילת 'אב הרחמים' לפני שבועות ותשעה באב, ור' אלעזר רוקח אינו מזכיר את התפילה בכלל בפירושו לסידור. ראה: פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשנ"ב. דרך אגב, סידור זה עבר צנזורה של הכנסייה בשנת 1610 ונמחקו ממנו כמה ביטויים ומילים של תפילת 'אב הרחמים', כגון: 'זינקום בימינו לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך'. ראה גם: סידור עם הוראות ביידיש מן המאות החמש עשרה-השש עשרה. בית מדרש לרבנים בניו יורק Mic. 9630 (ס' 50508), דף 40 ב ואילך. וראה עוד: מחזור סלוניקי, סלוניקי שט"ז, עמ' 239-244; מחזור לכל השנה כמנהג קהלות קודש אשכנז, ונציה שכ"ח [1568]; תפילה לכל השנה כמנהג אשכנז ופולין, קרלסרוהה תקע"ז [1817], דף שמ ע"ב.

40 ז' בער, סדר עבודת ישראל (נוסח אשכנז), רדליים תרכ"ח, עמ' 713-720.

41 ז' בער, סדר עבודת ישראל (נוסח פולין), רדליים תרכ"ח, עמ' 729-760.

42 ראה ספר המנהגים לרבניו אייזיק טירנא (לעיל, הערה 25), עמ' ע-עא. ראה גם: סידור כ"י אוקספורד-בודלי 1150 (ס' 16610). בכתב יד זה ישנו חיבור של לקט מנהגים המתייחס במיוחד לקהילת מגדבורג. עם הופעת הדפוס נדפסו רוב הסידורים כמנהג מזרח אירופה באיטליה ובהולנד. אציין רק דוגמאות אחדות: סידור כמנהג המדינות האלו פולן ופיהם ומערהרן ורויסן, ונציה שנ"א [1591], דף סה ע"א-פ ע"ב (מנהגי ר' אייזיק טירנא מצורפים לסידור זה); תפילות כל השנה כמנהג פולין, רייסן, פיהם, מערהרין, ואשכנז, ב: יוצרות כמנהג כל המדינות האלו פולין, רייסן, פיהם, מערהרן, ואשכנז, ונציה שצ"ו [1636], דף רף ע"א-רצב ע"ב; סדר תפילות מכל השנה על פי' כמנהג פולין, רייסן, ליטא, פיהם, מערהרין, ב, אמסטרדם תמ"א, דף סג ע"א-פד ע"א; סדר תפלה מכל השנה כמנהג פולין, ב, אמסטרדם תקכט, דף ע ע"א-פה ע"ב.

43 לבוש התכלת, ונציה ש"פ, סי' תצג.

הָרַג רַב יוֹם טְבוּחַ בְּתַתְּנִי נִגְזְרָה גְזָרָה
וְנִהְרְגוּ קְהִילֹת הַקֹּדֶשׁ בְּזַעַם וְעִבְרָה וְצָרָה
זָקֵן וּבָחוּר וּבְתוּלָה עָרוּמִים נִמְשְׁכוּ לְקַבּוּרָה
חֲפֹרֹת מְלֹאוֹת יְלָדִים וַיִּלְדוּת וַתִּלְמִידֵי הַתּוֹרָה⁴⁴

בפיוט 'אלוהי אקראך במחשב', שנכתב בידי ר' שמואל בר' יהודה, חכם כמעט בלתי ידוע בדורו של ר' אלעזר בר' יהודה (בן המאה השלוש עשרה); פיוט שנזכר בידי ר"א טירנא, ושנכנס לתוך מערכת הפיוטים שנאמרה במזרח אירופה, נאמר:

הַמּוֹן חֵיל שְׁעִיר / לְהַקְתָּם בְּכֹלָה לְהַסְעִיר / קוֹל שְׁאוֹן מַעִיר...
יַחְדּוֹ שְׁמָה לְקֹדֶשׁ / וְנִפְשָׁם הִשְׁלִימוּ לְהַדָּשׁ / בְּיוֹם אֶחָד לַחֲדָשׁ...
לְיוֹם מִצְוֹת הַגְּבֻלָּה / הַזִּבְחוֹ בְּנֵי הַקְּהִילָה / מְנוֹרַת זָהָב כָּלָה...
סִמּוֹךְ לַחֲג הַשְּׁבָעוֹת / קְרָאוּנֵי רַבּוֹת רָעוֹת / בְּיִשְׂרָאֵל בְּפָרֶעַ פְּרָעוֹת⁴⁵

בספר המנהגים בידידיש לר' שמעון גינצבורג נזכר שבכמה קהילות אומרים זולתות אחרי ראש חודש אייר. לקט הפיוטים שצוין בספר פופולרי זה הוא לפי הסדר של קהילות הריינוס. לעומת זאת האהבה והזולת שנאמרו בשבת שלפני שבועות נזכרו בו בלי הציון 'בכמה קהילות', לאמור: הפיוטים בשבת שלפני שבועות שנזכרו בספרי המנהגים המערביים כבר התקבלו בכל קהילות אשכנז.⁴⁶

בספרי המנהגים של העת החדשה ובסידורים שהביאו גם את המנהגים המקומיים של הציבור המתפלל בהם ישנם אזכורים שונים לגזרות. רובם ככולם מציינים את המנהג להזכיר את הנשמות של הגזרות בתפילת 'אב הרחמים' בשבת שלפני שבועות ולפני תשעה באב. ברם בכמה קהילות לא הסתפקו באמירת תפילה זו בלבד אלא הזכירו לצד שמות בני הקהילה שהלכו לעולמם, ונרשמו בספר ההזכרות המקומי, גם את שמות הנספים בגזרות. קריאת השמות הפכה לטקס מיוחד, שקיבל בלשון הציבור את הכינוי 'מעמרן' (כינוי זה הוא כנראה שיבוש מלטינית, *memoriam*, או שיבוש של אלמימור, שהיא הבימה שעליה נשמר הספר כל ימות השנה).⁴⁷ הזכרות נשמות כעין אלה נרשמו לדוגמה במנהגי קהילות פיורדא, הנובר וברלין.⁴⁸ אולם הזולתות לא נזכרו בכל המקורות שנבדקו, ואם נזכרו לא הופיעו בהרכבם המלא. לדוגמה זלמן גייגר

44 ראה: דוידזון (לעיל, הערה 36), א. 4678; בער (לעיל, הערה 40), עמ' 718-719.

45 ראה: דוידזון (שם), א. 4380; סדור אוצר התפילות, בניו-יורק תש"ו, יוצר לשבת שלפני שבועות. על ר' שמואל בר' יהודה ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות, א, ירושלים תש"ס, עמ' 407.

46 מנהגים (לעיל, הערה 29), צווישען פסח אונד שבועות.

47 ראה דברי א' אונא, 'ממנהגי יהדות אשכנז', א' וסרטייל (עורך), ילקוט מנהגים: ממנהגי שבטי ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 33, סי' 6. להשערות נוספות למוצאו של הביטוי ראה: ויינברג (לעיל, הערה 17), עמ' 65-66.

48 ר' ישראל ור' קאפיל בני ר' גומפיל, מנהגי פיורדא, פיורדא תקכ"ז, סי' סט; מנחם גוטליב, דרכי נעם, ב, הנובר תרנ"ח, עמ' 348, סי' ב; עזריאל הכהן מונק, מנהגי ביהכ"נ דקהל עדת ישראל פה בערלין, ברלין תרנ"ח, עמ' טו.

בספרו 'דברי קהלת' על סדרי התפילות בקהילת פרנקפורט שעל נהר מיין במחצית השנייה של המאה התשע עשרה לא ציין את האהבה והזולת שזכרו כמעט בכל סידורי אשכנז ובספרי המנהגים האשכנזיים.⁴⁹ מנהג קהילת מגנצא היה הפוך: לא אמרו בה את הזולתות בחודש אייר אלא לפני חג השבועות ותשעה באב בלבד.⁵⁰ היחיד שהזכיר את גזרות תתנ"ז במפורש הוא ר' מנחם גוטליב, שהיה רב בהנובר בסוף המאה התשע עשרה. בספרו 'דרכי נעם', שהוא כעין קיצור 'שולחן ערוך' בסגנון שלמה גנצפריד, ציין:

וכמה וכמה צרות מצירות אירעו לישראל באותן הימים דור אחר דור. קשה מכולן שנת תתנ"ז לאלף החמישי שנחרבו בה הרבה קהילות קדושות ונהרגו אלפים ורבבות מישראל על קדושת השם. היא הגזירה הידועה בשם: גזירת תתנ"ז.

לפיכך עמדה אותה אבלות בישראל ונתנו על אותן הימים מנהגי אבלות שבין י"ז בתמוז לט' באב שקשה מיתת צדיקים הרבה כחורבן בית המקדש.⁵¹

נציין גם את מאמרו של ר' שמשון רפאל הירש בתוך מסותיו על הלוח היהודי לחודש אייר שכותרתו: 'תהילים ס"ז והמאות של מסעי הצלב' – האם נמחק את תפילות "הספירה"?'. הירש דן בניסיונות של הרפורמה בגרמניה להוציא את התפילות והפיוטים מסדר התפילות הקיים. הוא ראה כמובן באמירתם של התפילות והפיוטים הללו חיזוק לשלומי אמוני ישראל. היהודי האורתודוקסי שאב השראה מאומץ לבם של מקדשי השם בגזרות תתנ"ז, וקיבל מהם עוז ותעוזה להילחם נגד מחללי הקודש של זמנו, במאה התשע עשרה.⁵²

לסיכום, גזרות תתנ"ז הולידו מנהגי אבלות שונים, שהשתתפו בעיצוב הזיכרון הקולקטיבי של קהילות ישראל, במעגלים הולכים ומתרחבים. מרכזם של המעגלים הללו היה באשכנז, סמוך – בזמן ובמקום – לזירת התרחשותם של המאורעות הקשים, והמעגל הפנימי מצטמצם לקהילות הריינוס ובמיוחד לעדויות שנמסרו בידי

49 גייגר (לעיל, הערה 33), עמ' 445.

50 מנהג ק"ק מגנצא בסדר התפילה ונוסחאותיה בתוך: סדור שפת אמת, רדליים תרנ"ב, נספת, עמ' 5. תודתי לרב בנימין ש' המבורגר שהמציא לי את הנספח הנדיר הזה. דרך אגב, בכתבי היד הקדומים המתייחסים לקהילות מגנצא וורמייזא לא נזכרו כלל התפילות לגזרות. ראה: ספר המנהגים לכל השנה וורמס ומינץ, כ"י קמברידג' (12) OR791, דף 30-31 (ס' 18722); כ"י אוקספורד-בודלי 525 (ס' 17176), דף 89 ב. אבל ראה: סידור כ"י המבורג 87 (ס' 896), שהועתק על ידי תושב מגנצא במינץ בשנת ת"ק (1740), דף מ ע"א-דף מא ע"א; דף קצד ע"א-דף רג ע"ב, ושם נזכרו כל הזולתות כמנהג מערב אירופה.

51 גוטליב (לעיל, הערה 48). גזרות תתנ"ז נזכרו במפורש גם אצל: ר' אפרים ז' מרגליות, שערי אפרים, דובנא תק"ף, שער י, ס' כט; ראה בחלק 'פתחי שערים' על אתר.

52 S. R. Hirsch, 'Der 67. Psalm und die Jahrhunderte der Kreuzzüge: Sollen wir die Sefira-Gebete streichen?', idem. *Gesammelte Schriften*, II, ed. N. Hirsch, Frankfurt a.M. 1920, pp. 91-107

בני קהילת וורמייזא. ההלם והכאב מאבדן הנפשות התבטאו במעגל זה בעצמה הרבה ביותר, במגוון מנהגים שנשמרו בהתמדה במשך דורות רבים.

קהילת וורמייזא הנהיגה כאמור מנהגי אבל בשלושה מישורים עיקריים: הגופני (תענית ציבור), ההתנהגותי-הסביבתי (כיסוי בית הכנסת בפרוכות של תשעה באב, ביקור בבתי הקברות אף בראש חודש, צמצום סעודות שמחה וחתונות ואף איסור על עריכתן ואיסור על לבישת בגדי שבת חגיגיים) והמילולי (הזכרת נשמות, סליחות, קינות, קריאה בתורה, תפילות ותחינות, כולל אמירת מקצת התפילות במנגינת אבל או בקול נמוך).

בקהילת מגנצא התבטא האבל בתענית ובסליחות, אך לא במנהגי אבל נוספים. כאשר מתרחקים מן הגזרות מבחינת הזמן והמקום מעלות העדויות שרק בודדים ויחידי סגולה – אולי מחוגם של חסידי אשכנז בלבד – שמרו על הביטוי הרחב של האבל, שכולל ממדים גופניים והתנהגותיים-סביבתיים. דומה שאותם זרמים ויחידים שנטו לאמץ את מנהגי האבלות היו בעלי נטייה סגפנית והערכה לאידאל של קידוש השם.

נראה שגזרות תתנ"ו לא התקבלו כשואה גמורה שנפלה על קהילות אשכנז בגרמניה במאות השנים עשרה והשלוש עשרה, ולכן לא קיבלו על עצמן הקהילות את כל מנהגי האבל שהונהגו בוורמייזא. לא כך לגבי הטקסים שחייבו מחוות מילוליות. התפילות שכללו הזכרת נשמות ואמירת פיוטים מיוחדים נתקבלו בציבור בגרמניה במשך המאות הבאות, והן נזכרות בספרי המנהגים הקלסיים מן המאה השלוש עשרה ואילך. אפשר שהממד המילולי גרידא הקל על קבלת המנהגים האלה, ואפשר שהפיוטים הללו התקבלו בעקבות ריבוי הפרעות בגרמניה, פרעות שהגיעו לשיאן בהרג ההמוני בתקופת המגפה השחורה. הבעות הצער, הכאב והזעם שנוצקו לתוך הפיוטים שנכתבו בעקבות גזרות תתנ"ו היו בעלות משמעות שחרגה מזמן ומקומן של אותן גזרות, ולכן מצאו הד בלבותיהם של קרבנות פרעות בזמנים ובמקומות אחרים. הקהילות השונות הצטרפו להשוואה של הפרעות המאוחרות לחורבן המקדש וכינו גם את השבת שלפני תשעה באב, יום חורבן המקדש, וגם את השבת שלפני חג השבועות, ימי גזרות תתנ"ו, בשם השבת השחורה. ובאותה נעימה הוסיפו לשלל הקינות לתשעה באב עצמו קינות מיוחדות לקרבנות תתנ"ו.

תהליך הבחירה והדחייה שעברו המנהגים השונים התנהל רק באזורים מסוימים באירופה. התפילות והפיוטים נקלטו היטב בקהילות אשכנז במרכז האימפריה ודרכן בקהילות האשכנזיות בצפון איטליה ובפולין. לעומת זאת הם לא מצאו כל הד מחוץ לגבולות חבל הריינוס מזרחה, כלומר בצרפת, ודומה שהסיבה לכך נעוצה בחוסר ההתייחסות למאורע מקומי באזור זר ומרוחק ובחוסר ההתייחסות הכללית בצרפת אל משנתם של חכמי אשכנז. גם בצרפת עצמה היו כנראה הפרעות סביב מסע הצלב אירועים מקומיים שלא השאירו רושם כלל וכלל.